

П. В. Кліщинський,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України
Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ)

У даній статті проаналізовано особливості соціально-економічного становища населення Подільської губернії в період Першої світової війни в контексті змін, що відбулися в структурі промисловості, сільського господарства, торгівлі та соціальної структури населення.

Ключові слова: *Поділля, промисловість, соціальні виступи., сільське господарство, мобілізація, реквізиція, урожай, земство.*

Подільська губернія, яка й раніше була однією з відсталих провінцій Російської імперії, під час світової війни опинилася в особливо важкому становищі. Промислові підприємства в переважній більшості були пристосовані до потреб війни. Труднощі, викликані нестачею сировини та палива, призвели до скорочення виробництва на багатьох заводах і фабриках. Окремі з них взагалі припинили роботу в зв'язку з евакуацією в тил частини промислового обладнання. Підприємства, які належали громадянам воюючих з Росією країн, були закриті внаслідок інтернування їх власників. Близькість фронту, мобілізація значної частини робітників в армію та на роботи, пов'язані з будівництвом оборонних споруд, також негативно вплинули на промисловість [9, с. 6].

Серйозні вимоги війна поставила до легкої та харчової промисловості. Найбільш розвинутими в цьому плані на Поділлі були борошномельна та цукрова галузі. Так в губернії діяло близько 3600 млинів і крупопорушок, які належали до різних розрядів, з яких 312 парових і газомоторних та 1694 водяних. Їх продуктивність у грошовому еквіваленті перевищувала 5,5 млн. крб.. Для чіткого уявлення про обсяги виробництва борошна наведемо такі дані. Млин Абази на Поділлі переробляв в середньому за добу 1500 пудів зерна, млин Шварца – 1800 пудів [14, с. 65]. Однак вплив війни на борошномельну промисловість виявився суперечливим. З одного боку, з початком військових дій зріс попит на борошно. З іншого – з початком війни було заборонено експорт зерна за кордон, внаслідок чого різко знизилась його ціна. Залишались на плаву власники товарних млинів, які мали запаси вугілля, або дістали додаткову можливість підвищити рівень своїх прибутків за рахунок постачання армії. Загалом негативні явища, які мали місце в залізничній системі країни, гальмували продуктивність млинарства в Україні, особливо в Подільській і Волинській губерніях. Через нестачу палива млини призупиняли виробництво, обмежували свою роботу однією зміною на добу або працювали через день.

Значну роль у роки війни відігравала цукрова промисловість України (й Поділля зокрема), забезпечуючи своєю продукцією армію й населення всієї Російської імперії. Так, в Подільській губернії працювало 52 цукрових заводи (на території всієї імперії більше їх було лише в Київській губернії – 75) [6, арк. 67]. Для забезпечення роботи заводів в губернії здійснювалися посіви великих площ цукрових буряків (160,601 тис. десятин). Обсяги зібраної продукції нараховували 149,314,0 тис. пудів [6, арк. 67].

У наслідок нестачі палива з початком війни виникла загроза зриву кампанії цукроваріння. Однією з головних причин цього стало надзвичайне превантаження на залізничних магістралях у західному напрямку – утворились великі затори на станціях, внаслідок чого було порушено планомірність і порядок на залізницях. В зв'язку з цим буряки надходили на цукрові заводи у зіпсованому стані, а мінеральне паливо подавалось в обмеженій кількості [14, с. 76-77]. Проте, незважаючи на такі складнощі, цукровикам Поділля вдалося досягти значних результатів і виробити 23 169 366 пудів цукру, що на той час складало 21,6 % загальноукраїнського виробництва [6, арк. 67].

З усіх галузей промисловості у найважчому становищі опинилося виноробство. У Подільській губернії працювало 100 виноробних заводів та 30 спиртоочисних відділень, річна продукція яких перевищувала 5,7 млн. крб. Проте на початку війни було видано царський указ, згідно якого заборонялося виробництво та реалізація горілчаних напоїв у торгівельній мережі. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що Міністерство фінансів зобов'язалося прийняти від заводів партії спирту в обсязі близько 93 млн. відер, з яких 30 млн. відер до 1 січня 1915 року. Але в розпорядженні держави було вільних спиртосховищ лише на 11 млн. відер [14, с. 76-77]. Немоżliвість збуту продукції виноробних заводів завдала цій галузі промисловості величезних збитків.

Ще гірше становище склалося в сільському господарстві. За офіційними даними (на 1 вересня 1917 року) в армію було мобілізовано 391 тис. чоловіків, що складало 50% усіх працездатних губернії [9, с. 6]. Як і в містах, велика частина чоловічого населення сіл залучалась до різних господарських і оборонних робіт. В сільському та домашньому господарстві залишались, як правило, лише пристарілі жінки та діти.

В прифронтових регіонах реквізовано велику кількість коней та різної худоби. За неповними підрахунками, тут забрано для потреб армії близько 47% всієї худоби [15, с. 16]. Безумовно, що ця цифра визначає лише організовану за наказом уряду та командування реквізицію; а якщо взяти до уваги самочинні дії різних тилових частин, то вона значно зросте. Зазначалось, що реквізиція продовольчих припасів, коней, худоби та перевізних засобів обов'язково проводиться платно, з негайним поверненням винагороди. При реквізиції у населення продовольчих товарів після збору нового урожаю, передбачалось забирати весь надлишок припасів, поверх річних потреб населення. В місцевостях, яким загрожував напад ворога, людям залишали не більше норми місячного споживання [4, арк. 14]. Для цього було створено спеціальну ліквідаційну комісію. На неї покладались такі обов'язки: а) визначення розмірів і видача винагороди за реквізоване майно та за роботи із обов'язкових нарядів;

б) визначення і видача винагороди за майно знищене за наказом уряду; в) розгляд скарг на постанови оціночних та реквізичійних комісій [12].

На першому році війни більшість селянських господарств, а саме 84%, встигли зібрати урожай зернових. І лише 16% господарств спізнилися із збором тих чи інших, а, іноді, й усіх хлібів; 88,5% господарств посіяли озимину, 11,5% – не встигли (причому 9,3% частково засіяли, 2,2% – взагалі не починали посів) [15, с. 17]. З польовими роботами селянські господарства справлялися по різному: 1) своїми силами – 20,75%; 2) за допомогою найманих робітників – 17,5%; 3) за допомогою родичів – 29,15%; 4) за допомогою сусідів – 18,65%; 5) за допомогою сільських, повітових та парафіяльних товариств і організацій – 9,65%; 6) за допомогою земства – 4,02%; 7) за допомогою інших господарств – 0,28%. Під час опитування з приводу того, чи вистачить селянським господарствам свого хліба до нового урожаю для харчування та утримання худоби, 70% – відповіли позитивно [15, с. 18].

У зв'язку з несприятливими умовами воєнного часу, різко знизилась урожайність і значно скоротився валовий збір сільськогосподарських культур. Якщо в 1915 р. урожайність озимої пшениці в селянському господарстві в середньому з 1 десятини складав 93 пуди, а в поміщицьких – 112, то вже в 1916 р. в селянських господарствах він становив 74 пуди, а в поміщицьких – 87. Для прикладу у 1913 р. валовий збір пшениці в губернії складав 39672,6 тис. пудів, а в 1916 р. зібрано лише 34019,7 тис. пудів [9, с. 7].

Однією з причин, безпосередньо пов'язаних з війною, внаслідок яких відбувся спад промислового виробництва та занепад сільського господарства, була евакуація з території губернії населення і всього майна, яким міг скористатися ворог. Відповідний наказ було видано 8 червня 1915 р. у зв'язку з наступом австрійських військ в Галичині. Вдруге подібний наказ оголошено 20 червня. Наказом населенню пропонувалось із відступом російських військ перебиратися в тиллові райони. Обов'язковій евакуації підлягали:

1. Всі чоловіки віком від 17 до 45 років (з них мали формувати робітничі загони за межами 100 верстної смуги) [4, арк. 3].
2. Вся худоба і коні.
3. З фабрик, заводів, складів деякі особливо важливі машини, які можливо вивезти, найважливіші частини машин (щоб зробити їхню роботу неможливою), всі мідні предмети і вироби, а також запаси міді і свинцю.
4. Різні медикаменти, запаси шкіри, сукна, придатні для використання військами.
5. Казначейство, каси урядових, громадських закладів, повітових управлінь, найбільш цінні предмети історичного значення та мистецтва, всі важливі документи.
6. Всі губернські установи з тим особовим складом і справами, які необхідні для поточного діловодства [4, арк. 7].

Запаси продовольства, які були у населення і які не можливо було вивезти, указом передбачалось знищувати [4, арк. 3]. Для випалювання хлібних полів на території, зайнятій ворогом, використовувались навіть спеціальні

запалювальні снаряди [3, арк. 17]. Руйнації або знищенню могли піддаватися лише ті господарства, необхідність ліквідації яких зумовлювалася умовами бойової обстановки [4, арк. 13 зв.]. Цілком зрозуміло, що даний указ викликав паніку у прифронтовій зоні у зв'язку із можливим знищенням матеріальних цінностей, майбутнього урожаю та худоби.

В ході війни відбувався процес «розселювання» селянства, внаслідок якого з'явилась велика кількість безземельних селян. Загалом в 1917 р. у Подільській губернії 13,5% селянських господарств не мали посіву, 24,8% – мали посіви лише до однієї десятини, 8,3% – від трьох до чотирьох і лише 11,1% мали посіву 4 і більше десятин [9, с. 10]. Нестача землі та знарядь її обробітку призводила до того, що значна частина селян перетворювалась у найманих робітників. Працюючи часто протягом усього дня, вони отримували мізерну платню. Так, під час весняних польових робіт робітник з парою коней заробляв від 1,5 до 2 крб. на день, робітник без коней – від 40 до 50 коп., а жінка – 30-40 коп. (в місяць чоловік отримував 7-10 крб., жінка – 6-8 крб.) [11, с. 43].

Для порівняно незначної частини населення губернії джерелом прибутку слугувало кустарництво. З доповіді О.М. Прусевича про стан кустарного виробництва на Поділлі, яка була виголошена наприкінці вересня 1914 р. в товаристві любителів природи видно, що в губернії нарахувалося близько 78 тис. кустарів, що складало 2,5% всього сільського населення краю. Кустарне виробництво було поширене, головним чином, в Ямпільському і Проскурівському повітах. З кустарних виробництв найбільш розвинутим виявилось ткацьке – 40 тис. осіб, шевське – до 10 тис., гончарне – до 3 тис. осіб. Далі йшли кушнірське, шкірне, ковальське і деревообробне. Кустарному виробництву ці селяни приділяли близько 185 днів на рік, тобто більше, ніж землеробству [13].

У зв'язку з впливом на промисловість та сільське господарство бойових дій, стали виникати труднощі в країні і, зокрема, на Поділлі, з товарами широкого вжитку. Поширеним явищем стала спекуляція. В спеціальному повідомленні Губернської управи Головному Комітетові Всеросійського Союзу міст зазначалось, що з початком війни ціни на всі продукти сільського господарства суттєво піднялися [6, арк. 35]. Так, ціни на хліб (в зерні) до кінця квітня 1915 р. піднялися, у порівнянні з цінами за червень 1914 р., на 37%; ціна круп зросла на 23%, муки – на 18%, картоплі – на 20%, соломи – на 48%, сіна – на 33%, дров – на 24%, худоби – на 24%, м'яса – на 3%, сала – на 13%, яєць – на 9%, шкіри – на 47%. Зростання цін розпочалося з вересня місяця, і для більшості продуктів досягло свого піку в лютому, а потім в березні і квітні (можливо під впливом можливої реквізиції) дещо знизились [6, арк. 35 зв.]. Ці середньостатистичні дані стосуються головним чином сільських місцевостей. В окремих пунктах і, особливо, у великих містах, інтенсивність зростання цін була ще значнішою.

Органи місцевої влади вдалися до адміністративного регулювання цін. Для боротьби з дороговизною встановлювалися обов'язкові такси на всі предмети першої необхідності. Такі такси були встановлені Літинським та Ушицьким земствами і міськими адміністраціями Бару, Жмеринки та

Ольгополя [6, арк. 35 зв.]. Часткові такси були встановлені і в інших містах губернії. 11 березня 1915 р. це зроблено в м. Кам'янці-Подільському. Проте вже в квітні такси було скасовано для більшості продуктів. Це було пов'язано з тим, що в місто прибула значна кількість військових частин, які почали скуповувати для себе продукти. Крім того, в Кам'янці-Подільському закуплявся провіант для військ, розташованих в Бессарабії [5, арк. 93]. Все це призвело до вичерпання місцевих запасів, а весняне бездоріжжя, проблематичність підвезення товарів залізницею і заборона постачання хліба з Бессарабії зумовили на підвищення цін [5, арк. 94].

Земство, через губернську касу дрібного кредиту, успішно кредитувало товариства гуртових закупок товарів першої необхідності (таких товариств в губернії було 4) [6, арк. 35 зв.]. З меж губернії заборонялося вивезення худоби і губернським земством проводилася закупка худоби для потреб армії.

Зважаючи на вищезазначене, цілком зрозумілим стало зростання соціальної напруги у регіоні. Становище селян значно погіршилося (мобілізації, використання селян та їхньої худоби для різних ґрунтових робіт, численні реквізиції). Розпочалися соціальні заворушення. Так, під час липневої мобілізації Поділлям покотилася хвиля виступів запасних, що набули масового характеру в Ольгопільському, Балтському, Брацлавському та Гайсинському повітах.

У Балтському повіті протягом 19-22 липня запасні громили господарство поміщика Собанського, спаливши при цьому будинок, стайню, хлів, клуню та інші господарські будівлі. Всього в цьому повіті було розгромлено 10 господарств поміщиків та заможних селян. 19 липня близько тисячі запасних напали на приміщення поліцейського управління в м. Балта і звільнили 17 заарештованих, які там утримувалися. За офіційними повідомленнями нападники вели «себе задирливо щодо чинів поліції», розгромили три лавки і дві будки для продажу сельтерської води. Поліція не могла впоратися із заворушенням і для його придушення залучили військових. В ніч на 21 липня тут було зроблено спробу розгромити казенний винний магазин, але поліція відбила напад. В с. Шляхова Балтського повіту 20-го липня запасні вивезли хліб з полів поміщика Пиваківського [8, с. 80].

Велике обурення викликали нескінченні наряди на воїнські перевезення і окопні роботи, весь тягар яких лягав на плечі селян, у той час як поміщицькі господарства звільнялись від цих повинностей. Селяни категорично протестували проти цих нарядів і не виходили на оборонні роботи, як це було у с. Огіївка Гайсинського повіту в листопаді 1915 р. Вони попередили місцеву владу, що в разі подальшого примусу, будуть застосувати зброю. Так вчинили жителі сіл Ганшино Брацлавського повіту, Божишківці Летичівського повіту, Солобківці Ушицького повіту, Каменовата Балтського повіту та ін. У с. Михайлівка Ямпільського повіту старосту, який намагався примусити людей працювати на оборонних роботах, побили [8]. Навесні 1916 р. цей рух набрав ще більших масштабів. Селяни вимагали, щоб старости видали постанови – «приговори» – про припинення подібних робіт.

Масовими були також виступи проти реквізицій у 1916 – на початку 1917 рр. Вони відбулися у м. Лучинець Могилівського, в с. Ганнівка Ушицького, в селах Фрідровці, Кадійвці, Параївка, Велика Карабчіївка Кам'янецького повітів [11, с. 3].

Найбільші селянські заворушення відбулися в 1916 році під час всеросійського сільськогосподарського перепису, який поводився з метою фіксації кількості робочих рук, посівних площ, худоби і сільськогосподарських запасів. В зв'язку з цим серед селян Поділля поширилася чутка, що їх записують для відбування панщини і, начебто, відновлюється кріпацтво. Виступи розпочалися 4 червня 1916 р. в с. Крушанівка Ушицького повіту і протягом місяця швидко поширювалися [10, с. 107]. 6 червня аналогічний виступ розпочався в с. Пивороття, 7-го – в с. Рункошів, 8-го – в Гораївці, 11-го – в Голозубенцях, 12-го – в Теремцях, 13-го в м. Студениці.⁴³ Загалом в Ушицькому повіті заворушення охопили 16 сіл, а потім перекинулись на Ольгопільський і Балтський повіти, де охопили 25 сіл [10].

Починались виступи тим, що схвильовані переписом селяни, переважно жінки, збирались натовпами в декілька сот осіб, йшли до місцевого переписувача, яким зазвичай був священик чи псаломщик, інколи – вчитель, і вимагали від нього видачі переписних бланків і «чорної книги», вигукуючи при цьому протести проти панщини і податків. Не отримавши того, що вимагають, селяни оточували дім переписувача, часто протягом всього дня і ночі, нападали на нього, застосовували насилля. Представників місцевої влади і поліцію натовп затримував і змушував виконувати їхні вимоги, а частіше виганяв, завдаючи їм численних побоїв. В сутичках використовувалось каміння, дерев'яні палки і навіть сокири. Проти них використовувалась вогнепальна зброя, тому були поранені і загиблі. В декількох селах натовп складав вирок з відмовою від панщини і податків; в одному із сіл (Привороття) селяни усунули від влади сільських посадових осіб і вибрали нових із ватажків виступів [10, с. 115-116]. Це свідчить про те, що виступи в Подільській губернії носили масовий і організований характер. Всього на Поділлі до лютого 1917 р. відбулося 88 виступів (друге місце в Україні після Київської губернії, де мало місце 103 виступи) [11, с. 4].

Таким чином, з вищенаведених фактів можна зробити висновок, що соціально-економічне становище в Подільській губернії в роки Першої світової війни було надзвичайно важким. Це призводило до масових соціальних виступів населення краю.

Список використаних джерел і літератури:

1. Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 45. 17.12.1915 – 19.12.1915, 430 арк.
2. Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 30. 12.1.1915 – 24.12.1915, 268 арк.
3. Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8596. 2.07.1915 – 24.11.1915, 556 арк.

4. Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8601. 11.06.1915 – 4.12.1915, 241 арк.
5. Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8612. 7.08.1915 – 17.02.1916, 480 арк.
6. Держархів Хмельницької області. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 552. 3.01.1914 – 23.04.1915, 58 арк.
7. Дорохова Л. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни. *Укр. істор. журн.* 1978. №8. С. 117–124.
8. Заброварний Б.Й., Михайлюк О.Г. Українське село в роки першої світової війни. Луцьк: Надстир'я, 2002. 124 с.
9. Зеленюк І.С. 1917 рік на Поділлі. Львів: Каменярь, 1966. 166 с.
10. Марковский М.Е. Крестьянское движение в Подольской губернии в 1916 году. По материалам Киевского областного исторического архива. Каторга и ссылка. 1933. Кн. 9. С. 106–121.
11. Михайлюк О.Г. Класова боротьба а Подільському селі в роки першої світової війни. *Матеріали VI-ї історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський.* 1985. С. 3–4.
12. *Подольские Губернские ведомости.* 1917. №14. 18 февр. С. 1.
13. Подолия. 1914. №102. 1 окт. С. 2.
14. Ресент О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 473 с.
15. *Экономическая жизнь Подолии.* 1915. № 6. С. 16–18.

А. Ю. Скрипник,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри інклюзивної освіти,
реабілітації та гуманітарних наук

НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»

ФОРМУВАННЯ І СТАНОВИЩЕ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ ЛОГІСТИКИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЦІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

У статті розглянуто процес запровадження та ступінь ефективності цільових продовольчих військових закупівель через систему аукціонних і підрядних комерційних торгів. Простежено особливості їх діяльності, залежність від змін соціально-економічних, адміністративних та політичних факторів на території південно-західних губерній на початку ХІХ ст.

Ключові слова: *армія, адміністрація, населення, продовольство, торги, аукціони.*

З моменту остаточної ліквідації незалежної польської держави у 1795 р. та впровадження російської військово-адміністративної системи управління на анексованих територіях поступово почали зароджуватися паростки нових